

Dilfuza RAHMATOVA,
SamDU akademik litseyi oliy toifali o'qituvchisi
E-mail:dilfuzaahmedova73@gmail.com
Tel: (91) 530 18 73

SamISI dotsenti, f.f.d.B.Yuldasheva taqrizi asosida

STUDY OF FOLK BOOKS IN THE WORK OF VAHID ABDULLAYEV

Annotation

Folklore the beginning of the art of words, has been a constant companion of people's life in every era. In the second half of the 19th century, Nurota and Bulungur schools, which were the major centers of folk art appeared. In the research, it was noted that V. Abdullayev wrote many such works of oral creativity among the Uzbek, Turkmen, Karakalpak and Kazakh peoples in the 18th-19th centuries and had apposite impact on the development of written literature. It is reflected that the scientific-theoretical views on the nature of folk books, which are considered a common phenomenon of folk studies, served as the result of the first researches in the history of Uzbek literary studies.

Key words: Folklore, folk books, epic, dialect, songs, repertoire terms

ИССЛЕДОВАНИЕ НАРОДНОЙ КНИГИ В ТВОРЧЕСТВЕ ВОХИДА АБДУЛЛАЕВА

Аннотация

Фольклор являющийся началом речевого искусства был постоянным спутником жизни людей во все эпохи. Во второй половине XIX века появились школы Нурота и Булунгур являющиеся крупными центрами народного творчества. В своем исследовании В. Абдуллаев отметил что в XVIII-XIX веках узбекского туркменского, каракалпакского и казахского народов существовало множество произведений этого вида устного творчества, что положительно сказалось на развитии письменной литературы. Отражено, что научно-теоретические взгляды на природу народной книги считающиеся обычным явлением фольклористики поступили результатом первых в истории узбекской рекламологии исследований.

Ключевые слова: Фольклор, народные книги, эпический диалект, бахши, репертуар, термины

VOHID ABDULLAYEV IJODIDA XALQ KITOBLARI TADQIQI

Annotatsiya

So'z san'atining boshi bo'lgan fol'klor har bir davrda xalq hayotining doimiy yo'ldoshi bo'lib kelgan. XIX asrning ikkinchi yarmida xalq ijodining yirik markazi bo'lgan Nurota va Bulung'ur maktablari paydo bo'lgan. Ushbu tadqiqotda V. Abdullayevning XVIII-XIX asrlarda o'zbek, turkman, qoraqalpoq va qozoq xalqlari orasida og'zaki ijodning ana shu xildagi asarlari ko'plab yaratilgani va yozma adabiyotning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgani ta'kidlangan. Olimning ham adabiyotshunoslik, ham fol'klorshunoslikning mushtarak hodisasi sanaluvchi xalq kitoblari tabiatiga doir ilmiy-nazariy qarashlari o'zbek adabiyotshunosligi tarixidagi ilk izlanishlar samarasi bo'lib xizmat qilganligi aks ettirilgan.

Kalit so'zlar: Fol'klor, xalq kitoblari, doston, dialekt, baxshilar, repertuar, termalar

Kirish. O'rta Osiyo xalqlarining XVIII-XIX asrlardagi haqiqatan ham juda og'ir bo'lgan hayotiga nazar tashlasak, xalqning ijodiy faoliyati mutlaqo so'nib qolmaganligini, uning yuz minglab zo'r aqllardan tashkil topgan tiyran tafakkuri doim toshqin daryo suvlaridek olg'a tomon intilganligini ko'ramiz.

Avvalo shuni aytish lozimki, so'z san'atining boshi bo'lgan fol'klor har bir davrda xalq hayotining doimiy yo'ldoshi, eng ilg'or, eng g'oyaviy adabiyot bo'lib kelgan. XIX asrning ikkinchi yarmida xalq ijodining katta maktabi bo'lib, Jassoq baxshi, Kichik Bo'ron, Qo'ldosh shoir, Suyar shoir, Xo'janazar baxshi va Jumanbulbul kabi mashhur xalq shoirlarini yetishtirgan Nurota va Bulung'ur fol'klorning yirik markazi bo'lgan. Mashhur olim B.M. Jirmunskiyning fikriga qaraganda, baxshilarning Nurota maktabi vakillari romantik dostonlarni, "xalq romanlari"ni kuylashga, Bulung'ur maktabi vakillari esa qahramonlik dostonlarini kuylashga e'tibor berganlar [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bu davrda o'zbek xalq og'zaki ijodi sohasida chinakam yuksalish yuz berdi. Xalq dostonchiligining go'zal namunalari biri bo'lgan "Ravshan" dostoni Jumanbulbulning o'zi tomonidan ijod etilgan degan fikr ilgari suriladi. O'rta Osiyoni kezib chiqqan vengriyalik sharqshunos G. Vamberi el ichida mashhur bo'lgan "Yusufbek va Ahmadbek", "Tohir va Zuhra" kabi xalq kitoblari-xalq romanlari haqida quyidagilarni yozgan edi: "O'zbekistonda bunday romanlar son-sanoqsiz darajada ko'p bo'lib, o'zbeklar, asosan shu xildagi asarlarni g'oyat sevadilar... Bunday asarlardan o'zbeklarning milliy his va iftixorini, mardlik va qahramonligini aks ettiruvchi ko'pgina manzaralarni topish mumkin" [2].

Bu davrda O'rta Osiyo xonliklari bo'ylab "Alpomish" dostoni va "Go'ro'g'li" turkumidagi epik qissalar keng tarqaldi. "Tohir va Zuhra", "Yusuf va Zulayho", "Bahrom va Gulandom", "Gulfarah", "Sanobar", "Bo'zo'g'lon" yoki "Yusufbek va Ahmadbek" kabi o'nlab xalq kitoblari mehnatkash ommaning hamdard do'sti, ruhiy ozig'i sifatida katta shuhrat topdi. Ularda insonparvarlik, erksevar, vatan va el-yurtga muhabbat, xalqlar do'stligi, tinchliksevarlik, qahramonlik kabi xalqqa xos bo'lgan ajoyib fazilatlar ulug'landi. Bu kitoblarning ko'plari xalq qalbiga singib ketgan bo'lib, to'y va marakalarda ommaviy sayil va yig'inlarda qayta-qayta kuylangan, ishtiyoq bilan o'qilgan O'rta Osiyoning turli joylarida kitoblar, savodli kishilar tomonidan ko'p nusxalarda ko'chirilgan. XVII-XIX asrlarda turkman, qoraqalpoq va qozoq xalqlari orasida og'zaki ijodning ana shu xildagi asarlari ko'plab yaratildi va yozma adabiyotning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Bu davrlarda "Tohir va Zuhra" ning XVI-XVII asrlarda yashagan Sayyodiy taxallusli shoir yozgan variantidan boshqa noma'lum mualliflar yaratgan variantlari ham vujudga keldi [V. Abdullayev. "Saylanma". 56-bet] Vohid Abdullayev Maxtumquli she'rlari, uning nasihatlari o'zbek xalq og'zaki ijodida ham yashab kelayotganligi, xorazmlik Qurbonnazar Abdullayev-Bola baxshi, mashhur qoraqalpoq baxshisi Xudoybergan O'taganov, samarqandlik Bekmurod Jo'rabo'y o'g'li, mashhur qoraqalpoq xalq shoiri Qurbonboy Jirov, Tojiboyev va boshqalar Maxtumquli she'rlarini xalq o'rtasida maroq bilan kuylab kelayotganligini keltirib o'tadi. Shu faktlarning o'ziyoq Maxtumquli she'rlarining o'zbek xalqi dilidan qanchalik chuqur joy olganligini, keng shuhrat topganligini isbot etadi. Vohid Abdullayev "Yangilik yarashadi" maqolasida o'tmish donishmandlarimiz orzu-umid qilib bunyod etgan Farhod, Majnun, Tohir, Alpomish, Qorajonlarning qiyofalarida zohir etilmish botirlik, bahodirlik, donolik, hunarmandlik,

mehnatsevarlik, do'stlik, pahlavonlik, alp-arslonlik, nuqtadonlik kabi fazilatlarini sevib o'rganganimizni, kishilarimiz ana shu an'anaviy odatlarimizni ardoqlab, bu an'anaviy fazilatlariga o'zimizning fazokorlik, olovkorlik, azmkorlik, tezkorlik, fidokorlik kabi yangicha bunyodkorlik fazilatlarini qo'shilganligini ta'kidlab o'tadi. Olim voqealarning xalq dostonlari, hikoyalari va ertaklariga xos uslubda bayon qilinishi, til va uslub ravonligi, bu asarlarning xalq kitoblari bo'lib qolishini, chinakam xalqchilligini ta'minlagan muhim omillar ekanligi, ana shuning uchun ham bunday asarlar adabiyotimiz tarixida xalq kitoblari nomini olganligi, ular ikki ijod bo'g'inining mevasi, xalq og'zaki ijodidan yozma adabiyotga o'tgan yodgorliklar bo'lganligi uchun fol'kloristikaning ham, adabiyot tarixining ham asosi sanalishini ta'kidlab o'tadi [3.130].

Tadqiqot metodologiyasi. Qator o'zbek shoirlari boy fol'klor materiallari asosida original epik asaplar yaratganlar. Shoirlar xalq ijodidagi tayyor syujet va qahramonlar sarguzashtini o'z ijodiy jarayonlarida qayta ishlaganlar, ularga tarixiy sharoitning talab va ehtiyojlari taqozo qilgan ayrim o'zgartirishlarni kiritib, badiiy jihatdan sayqal berib, ularni yozma adabiyot namunalari aylantirganlar. Shunday qilib, xalq og'zaki ijodi bilan yozma adabiyotga xos xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirgan badiiy asarlar maydonga kelgan va ular xalqqa manzur kitoblar bo'lib qolgan [3.125]. XVIII -XIX asrlarda o'zbek va turkman, qoraqalpoq va qozoq xalqlari orasida og'zaki ijodning ana shu xildagi asarlari ko'plab yaratildi va yozma adabiyotning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. XVIII asrning oxirlarida ijodiy kamolotga erishgan hisorlik shoir Sobir Sayqaliy Bahrom bilan Gulandom haqidagi xalq afsonalari asosida "Bahrom va Gulandom" nomli asar yaratdi. Shuningdek, xalq ijodi materiallari zaminida shoir Rizoiy tomonidan "Xurshed va malikai Dilorum", shoir Dilafkor tomonidan "Shahzoda Ra'no va Suxangul", XVIII asr turkman shoiri Shaydoiy tomonidan "Sanobar", XIX asr boshlarida o'tgan shoir Ma'rifiy tomonidan "Yusufbek va Ahmadbek" dostonlari yaratildi. "Sanobar" dostonida Shahzoda Sanobar hamda Gulparizod va Mehrangiz o'rtasidagi ishqiy sarguzashtlar tasvir etiladi. Dostonda xalq og'zaki ijodidan samarali foydalanilgan bo'lib, dunyoviy ruhdagi kitob bunyod etilgan. Kitobdagi qahramonlarning ayrimlari dev va parilar timsolida berilsa ham, ko'p hollarda ular dunyo kishilari singari harakat qiladilar, qiyinchiliklarni yengishda, mardlik ko'rsatishda, sevgi va vafodorlikda insonlarga xos eng yaxshi fazilatlarini namoyish etadilar [3.128]. Ma'lumki, fol'klor dostonlarining, jumladan, an'anaviy epik dostonlarning asosiy xususiyati ularning kollektiv ijod mahsuli ekanligi, og'zakililigi, xalqqa tegishliligi, alohida-alohida asarlarning har xil variantlarda uchrashi, an'naviylik, anonimlik kabilardir. Xalq dostonlarida ham matn nasr va nazmning qo'shiluvidan iborat. Baxshilar ulardagi prozaik qismni hikoya qiladi, she'riy qismni esa do'mbira bilan kuylaydilar. Yozma adabiyot asarlarida esa, nazmda yoziladi va ular asosan masnaviy shaklida qo'fiyalanadi. Og'zaki epik asarlarda barmoq vazni, yozma epik asarlarda esa aruz vazni asosiy she'riy o'lchov hisoblanadi. Yozma poemalarning mualliflari ham aniq bo'ladi [Adabiyot va hayot. SamDU ilmiy asarlari. 12-bet]

Vohid Abdullayevning ma'lumot berishicha, "Yusuf va Ahmad" o'zbek, turkman, qoraqalpoq va qozoq xalqlari o'rtasida keng tarqalgan dostonlardan ekanligi, u xalq shoirlari repertuaridan o'rin olgan bo'lib, uning turli variantlari va xalq kitobi turlari vujudga kelganligi, bu doston XIX asr oxirlaridan boshlab bir necha bor nashr etilganligini ta'kidlaydi. "Yusuf va Ahmad" kitobida bosh qahramonlar sifatida oddiy kishilar, ko'pchilik xalq ommasining vakillari emas, balki yuqori nufuzli tabaqa vakillari, shoh va shahzodalar hayoti va sarguzashtlari tasvirlanadi. Bu ijtimoiy farovonlikka erishish yo'lini hali anglab yetolmagan xalqning xon va shohlardan adolat-insof umidida bo'lganliklaridan kelib chiqqan holdir.

"Oshiq G'arib va Shohsanam" dostoni ham ozarbayjon, o'zbek, turkman, qoraqalpoq xalqlari va boshqa xalqlar adabiyotida mashhur. Asar dastlab qaysi yerda yaratilganidan qat'iy nazar, unda xalqning XVI-XVII asrlardagi musibatli hayoti va zulmga qarshi noroziligi aks ettirilgan. Doston mavzusining tarixi va ozarbayjoncha "G'arib va Shohsanam" ni tadqiq etgan professor Hamid Araslining asosli dalillariga ko'ra XVI asrda G'arib taxallusli oshiq-shoir o'tgan bo'lgan, u kuylab yurgan g'aribona termalar ma'lum syujetli doston yaratish uchun ham asos bo'lgan. "Oshiq G'arib" dostoni bir necha xalqning fol'klorida bor. Akademik V. Abdullayev talqinicha, bu doston dastlab Ozarbayjonda yaratilgan, keyincha o'zbek, turkman va qoraqalpoq xalqlarida paydo bo'lgan. Chunki ozarbayjon tilidagi "oshiq" so'zi o'zbekchadagi "baxshi", qozoqchadagi "oqin", qoraqalpoqchadagi "jirov" so'zlarining ma'nosini ifodalaydi. Dostondagi bosh qahramon G'arib ham shoir, ham bastakordir.

Tahlil va natijalar. O'zbekistonda esa "Oshiq G'arib va Shohsanam" dostonining dastavval Xorazmda yaratilganligi shubhasizdir. Dostondagi ko'p elementlar Xorazm dialektiga xos. Shuningdek, ozarbayjonchadagi Arzum, Tabriz shaharlari o'rnida Vayangan shahri (qadimgi Xorazm shaharlaridan biri) kabi mahalliy joy nomlarining zikr etilishi, voqealarning deyarli shu yerlarda davom ettirilishi ham asarning o'zbek tilidagi varianti dastlab Xorazmda yaratilganini ko'rsatadi [4]. Dostonning ayrim variantlarida aks ettirilayotgan voqealar Ovul, Qozoq viloyati, Iydgo'hi, Qalandarxona va boshqa joylarda sodir bo'ladi, bu joylar keyingi asrlarda zohir bo'lgan yoki dostonning xalq kitobi shaklida keltirilishi jarayonida shoirlar, kotiblar, ijrochilar tomonidan qo'shilgan yangiliklar tarzida izohlanishi lozim.

Doston davlatmand oiladan bo'lgan Shohsanam bilan kambag'al oiladan chiqqan G'arib o'rtasidagi muhabbat temasiga bag'ishlanadi. Dostondagi voqealar davomida G'aribning shoirlik san'atiga, usta-sozandaligiga qoyil qolganini, xalq uning shoh Abbos qizi Sanamga samimiy oshiq bo'lganiga ham hurmat bilan qaraydi va ularning o'z ahdu paymonlariga erishuviga ko'maklashadi. Xalq o'z farzandlari G'arib bilan Shohsanamni murod-maqсадiga yetishni o'z taqdirini tarkibiy qismi deb biladi. Zotan, asarda faqat G'arib bilan Sanamning orzu-havaslarinigina emas, balki xalqning erkinlik va farovonlik, madaniy taraqqiyot, tenglik va hamjihatlik to'g'risidagi azaliy orzularini amalga oshirish kabi masalalar ham ilgari suriladi. G'aribning "Jafokash bo'lurlar Bag'dod gullari" yoki "Barcha zolim bizga dushman, dildorim" kabi so'zlarida xalqning zulmkorlarga qarshi ovozi yaqqol sezilib turadi.

"Oshiq G'arib va Shohsanam" asarining XVIII asrdayoq xalq kitobi shaklini ola boshlaganligini undagi Alisher Navoiy va XVII asr shoirlaridan Vafoiy bilan Sayido Nasafiy she'rlariga hamohang bo'lgan baytlardan ham ko'rish mumkin. Chunonchi, Alisher Navoiy "Xamsa" sida:

Oshiq ani bilki, erur dardnok

Ham tili, ham ko'ziyu, ham ko'ngli pok, - [5]

deyilgan bo'lsa, "Oshiq G'arib va Shohsanam" dostonida xuddi ana shu misralarning mazmuni va she'riy tarkibiga yaqin

baytlar Shohsanam tilidan:

Oshiq bilan ma'shuq yo'li bir kerak,

Va'dasi, vafosi, qalbi bir kerak,-

tarzida keltiriladi.

Sanamning "Bir odamdan o'zga menga kim dastgir", -deb oshiq-ma'shuqlik uchun birinchi galda insoniylik zarurligini uqtirgan olijanob so'zlari ham Shirinning Farhodga bo'lgan sadoqatini ifodalab:

Menga ne yoru ne oshiq havasdur,

Agar men odam o'lsam ushbu basdur,-[6]
degan so'zlarini esga tushiradi.

Xulosa va takliflar. Demak,"Oshiq G'arib va Shohsanam" dostonining vujudga kelishi bilan uning xalq kitobiga aylanishi deyarli oldinma-ketin sodir bo'lgan.Lekin dostonidagi termalarning xilma-xil vazndaligi, ularga Ozarbayjon va Xorazm xalq maqomlarining singdirilishi uni bir vaznda yoki bir xil she'riy shaklda bunyod etilgan dostonlardan ajratib turadi. "Oshiq G'arib va Shohsanam" kitobi Sanamning G'aribga bo'lgan pok muhabbatini oyoq osti qilgan shoh Abbas zolimga ,shohvaladlarga,"raqiblar eli" ga, "barcha zolimlar"ga qarshi qaratilgan bu doston feodal tuzumga , XVII asrdagi zolim hukmdorlarning zulmiga xalqning nafrat va g'azabini , uning baxt-saodatga va erkinlikka chanqoqligini , kelajakka bo'lgan ishonch va umidini tasvirlovchi ajoyib doston-xalq kitobidir.Vohid Abdullayev o'zbek fol'klorining yirik bilimdoni sifatida Samarqand zaminida yashab ijod etgan xalq baxshilari Ergash Jumanbulbul,Isлом shoir,Fozil Yo'ldosh,Po'ltan, ayniqsa, Ergash Jumanbulbul hayoti va ijodini chuqur tahlil qilib kitobxonga yetkazishda va ular nomini abadiylashtirishda munosib hissa qo'shganlar. Olim o'zbek xalq og'zaki ijodining ham bilimdoni va haqiqiy jonkuyari edi.

Akademik Vohid Abdullayevning ham adabiyotshunoslik, ham fol'klorshunoslikning mushtarak hodisasi sanaluvchi xalq kitoblari tabiatiga doir bu ilmiy-nazariy qarashlari o'zbek adabiyotshunosligi tarixidagi ilk izlanishlar samarasi bo'lib xizmat qiladi. Olimning o'zbek xalq og'zaki ijodiyotini o'rganish sohasida amalga oshirgan tashkiliy ishlari va mazmundor kuzatishlarga boy tadqiqotlari o'zbek fol'klorshunosligiga o'z vaqtida qo'shilgan hissalar sifatida baholanishi tahsinga loyiqdir.

ADABIYOTLAR

1. B.M.Jirmunskiy.Eposning umumiy nazariy problemalari va o'zbek dostonchiligini o'rganish to'g'risida. "O'zbek tili va adabiyoti masalalari" jurnali.1959.4-son.76-bet
2. G.Vamberi .Ocherki. Sredney Azii. Moskva . 1968.str.336
3. V.Abdullayev "O'zbek adabiyoti tarixi" 2-kitob."O'qituvchi" nashriyoti. 1967. 125-bet
4. V.Abdullayev.Tanlangan asarlar .Birinchi jild."Fan" nashriyoti . -2002. 218-bet
5. V.Abdullayev."Saylanma".56-bet
6. Adabiyot va hayot. SamDU ilmiy asarlari. 12-bet
7. A.Navoiy. Xamsa.137-bet
8. A.Navoiy "Farhod va Shirin" dostoni. 172-bet